

Оржицький Ігор
(Харків)

Барокова троянда: Еспанія, Мексика, Перу

Стаття присвячена трансформації образу троянди – одного з провідних у бароко, – якої він зазнав у літературах трьох еспаномовних країн. Формування власне еспаноамериканської літератури починається в еспанських колоніях Америки саме в добу бароко, і багато літературних образів, принесених з метрополії, зазнають істотної трансформації на новому ґрунті. Це відбувається і з від ранньохристиянських часів знаним символом троянди. Пунктом відліку стає поезія класика еспанського Золотого віку Луїса де Гонгори, але барокове осмислення троянди в Америці набуває яскравих місцевих рис.

Ключові слова: бароко, символ троянди, еспанська література, мексиканська література, перуанська література, Луїс де Гонгора, Хуана Інес де ла Крус, Хуан де Еспіноса Медрано, Мартін Адан.

Хуан Перес де Гузман-і-Гальйо, автор антології поетичних творів, присвячених троянді «Троянда: Букет кастильської поезії, дібраний з найкращих ліричних творів, присвячених Королеві квітів» (1891), недооцінив Луїса де Гонгору, принаймні в тому, що стосується теми троянди, віддавши перевагу Лопе де Везі та Франсіско де Кеведо: «Саме з ними, а не з Гонгорою і його прибічниками, які є архаїчними традиціоналістами у своїй майже латинській манері висловлення та в синтаксисі, що суперечить духові нашої мови, поезія і справді з'явилася на світ, обмеження, які на неї від початку наклали перші аристократичні імітатори строгого й лаконічного Горація».¹ Зайве й казати, що це було не єдине заперечення значення видатного поета з Кордобі, що робилися протягом віків, проте я наводжу його тому, що решта сказаного й зібраного в цій антології має непроминальне значення.

¹ La Rosa: Manoj de la poesía castellana formado con las mejores producciones líricas consagradas á la Reina de las flores durante los siglos XVI, XVII, XVIII y XIX por los poetas de los dos mundos. T. 1 / ed. Pérez de Guzmán y Gallo J. Madrid : Imprenta y fundición de M. Tello, 1891. P. 76.

І. Історико-літературний процес

Як уважає Перес де Гузман, попри багатовікову традицію символічного осмислення троянди, «справжній її культ було насправді прищеплено кастильській поезії допіру в XVII ст.,² бо раніше цей образ уживався просто «як мистецьке оздоблення».³ Певно, що укладач був дещо несправедливим навіть до зібраного у власній антології, перший сонет якої – «Минущість краси» («Поки троянди й лілії колір...»⁴) Гарсіласо де ла Веги (1491 або 1503–1536), першого видатного поета еспанського Відродження, – таки ж має філософське наповнення. З другого боку, слід визнати, що на американських землях поетичне переосмислення цього універсального символу починається допіру в епоху бароко, початок якої збігається з формуванням креольського суспільства.

Беручи до уваги, що за династії Габсбургів на еспанському престолі в Америці існували два віце-королівства – Нова Еспанія та Перу – погляньмо, що трапилося з трояндою та спадщиною Гонгори в заморських володіннях Еспанії.

Найславетнішим поетичним голосом колоніальної Америки була сестра Хуана Інес де ла Крус (можливий для української мови варіант чернечого імені – від Хреста), єдина значна барокова поетка у світовій літературі. Поезія Гонгори мала величезний на неї вплив. На цьому питанні я не буду зупинятися, про це написано дуже багато, див., наприклад, захищену в 2001 р. Сусаною Арройо Ідальго в Мексиканському національному автономному університеті дисертацію «До прочитання “Першого сну” сестри Хуани Інес де ла Крус», у якій дисертантка зробила докладний аналіз твору, назва якого, згідно з самою поеткою, це знак пошани гонгорівській поемі «Самотності». Зокрема, мексиканська дослідниця наголошує на – серед іншого – синтаксичних впливах великого еспанця й підтверджує це прикладами.⁵

Інша поширена серед дослідників тема, це те, що тепер ми називаємо інтертекстом, тобто гонгорівські відлуння та алюзії в творчості мексиканської Десятої Музи, як-от, наприклад славетний прикінцевий рядок її сонета «До власного портрета»: «... *ти – тлін, ти – тїнь, ти марнота, ти – прах*»,⁶ що є

² Ibid. P. 42.

³ Ibid. P. 36.

⁴ Ibid. P. 102.

⁵ Arroyo Hidalgo S. Una lectura al «Primero sueño» de Sor Juana Inés de la Cruz. México, 2001. P.6–7. URL: <http://voces-convida.com/linked/tesis%20susana.pdf>.

⁶ Крус Х. І. де ла. Поезії / З іспанської переклав Сергій Борщевський. Львів : Вид-во Анетти Антоненко, 2015. С. 35.

безумовним відгомонам останнього рядка славетного сонета великого еспанця «Із золотом розкішних кіс твоїх...», коли автор завершує роздуми над минущистю тілесної краси висновком про те, що все обернеться «... на тінь, на порох, на міраж, на тлін»⁷ (у перекладі С. Борщевського), або (у перекладі Г. Латника) лишаться «...дим, порохнява, темрява, нічого».⁸

Тому в межах цієї статті я зосереджуся на темі не надто зауважуваній й наголошу на тому, що ж на американському ґрунті відбулося із символікою троянди, яку сестра Хуана прийняла з рук Гонгори.

У Хуани Інес гонгорівський сонет «До троянди» відлунює двічі – у сонеті «Моральний докір троянді та подібним до неї» (переклад С. Борщевського) та в сонеті «Жартівливий, до Троянди».

Гонгора⁹

Ти вчора народилась і завтра помреш.
Хто дав тобі життя для такого короткого існування
Ти граційна, щоб жити так мало,
а щоб стати нічим – пишна?

Якщо тебе обманула твоя даремна краса,
ти швидко побачиш, як вона розвіється,
бо в твоїй красі криється можливість вмерти ранньою смертю.

Коли тебе зріже міцна рука,
закони садівництва це дозволяють, грубий подих стане кінцем твоєї долі.
Не розквітай, бо чекає на тебе тиран;
затримай твоє народження для життя,
бо поспішаєш бути, щоб умерти.

Хуана Інес

Троянда дивна, квітко запашна, даруєш зору безмір насолоди;
ти – пурпурова досконалість вроди,
граційності чудовна білина.

Людських творінь подоба чарівна, яскравий приклад марної погорди,
в тобі з'єднались волею природи колиска втішна і труна сумна.

Думлива та бундючна в пишноті, гадаєш, смерть – то не важлива штука, а потім дні минають золоті, і мерхнеш ти, й ятрить тебе розпука! Ти мудра в смерті й нетямка в житті: твоє життя – обман, а смерть – наука.¹⁰

Хуана Інес

Пані Донья Трояндо, чарівна подобо усіх квіток, на які дивляться сонце й місяць: як це, коли ви вже дама, то ще в колісці, а коли божественні, то боїтесь людської кривди? Як це, що витримуючи свавільну суворість північного вітру, ви, покірливо боїтесь зневаги долі, надокучаючи благаннями про поживу у каламутній вологі замуленого озера? Я добре знаю: ви скажете, що повагу до вас втрачаю в мій невідшліфований прозі. Йї-право, я опинилась у добрячій скруті; завважте, вельмишановна пані Трояндо, що пишу вам оцей сонет лише тому, що кожен поет вправляється у цьому.

⁷ Góngora L. de. Poesías escogidas traducidas por Serhiy Borschevsky / Гонгора Л. де. Вибрані поезії в перекладі Сергія Борщевського. К. : ДП «ГДП», 2024. С. 149.

⁸ Іспанська поезія золотої доби (XVI–XVII ст.): Антологія / Уклад. і пер. з ісп. Г. Латника. К. : Вища школа, 2008. С. 69.

⁹ Цей сонет Гонгори та другий сонет Хуани Інес не перекладені українською; подаю підрядники тут і в подібних випадках далі. – **І. О.**

¹⁰ Крус Х. І. де ла. Цит. вид. С. 55.

І. Історико-літературний процес

Якщо в першому сонеті мексиканки ми маємо філософський контрапункт до еспанця, то в другому вона йому навіть грайливо, омофонічно, по-бароковому римує *rosa* та *roza* (троянда, *роза* та $\approx$ *заторкує*; в еспаноамериканській вимові фонеми [s] та [z] не розрізняються). Звичайно, цими двома сонетами не обмежується присутність троянди в поезії Хуани Інес, далі звернуся ще до одної, але зараз буде доречно згадати іншого тогочасного видатного мексиканського ерудита.

У тому, що стосується творчості Гонгори, велике значення має дружба Хуани Інес та Карлоса Сігуенси-і-Гонгори (1645–1700) – поета, історика, астронома й далекого родича великого еспанця. Строго кажучи, цей мексиканець не мав би носити прізвище Гонгори як другу частину прізвища свого (за еспанською традицією, як правило, другою частиною прізвища людини є перша частина прізвища матері), оскільки воно було лише останньою частиною прізвища його матері – Діонісії Суарес де Фігероа-і-Гонгори, але він прийняв його через велику пошану, що відчував до свого андалусійського родича. Окрім ерудиції, Карлоса де Сігуенсу поєднувала з сестрою Хуаною значна інтелектуальна співпраця, й він якнайвище оцінив черницю-поетку, сказавши, що «...її слава та ім'я зникнуть лише разом зі світом».¹¹ У художній літературі він став першим оспівувачем Матері Божої Гваделупської, покровительки Мексики, а тепер і Святою Покровителькою всіх людей Америки, у поемі «Індіанська Весна, Сакральна-історична поема, образ мексиканської Матері Божої Гваделупської, усипаної квітами» (1668). Згідно з різними письмовими джерелами, невдовзі по завоюванню Мексики Пресвята Діва явилась бідному індіанцеві Хуанові Д'єго й наказала зрізати «кастильські троянди», які в ті часи ще не росли в Мексиці, але розквітли в грудні в місці тої чудесної зустрічі; цим індіанець міг довести архієпископові Мехіко, що йому явилася Матір Божа. Ця подія стала легітимацією американських земель у християнському світі, а троянда – символом цієї легітимації: по-перше, троянда, згідно з християнською традицією, асоціюється з Пресвятою Дівою, по-друге, ті божественні троянди вперше опинилися в руках корінного мешканця, з яким Матір Божа спілкувалася

¹¹ Цит. за: Rojas Garcidueñas J. Sor Juana Inés de la Cruz y Don Carlos Sigüenza y Góngora. *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas de Universidad Nacional Autónoma de México*. 1964. V. IX, № 33. P. 59.

мовою науатль (ацтецькою), бо еспанською він не володів, а портрете, це були «кастильські троянди», адже в Еспанії вже від XIV ст. існували культи вшанування цього Марійського титулу (ім'я якого походить від назви монастиря в еспанській Екстремадури).

Сігуенса-і-Гонгора теж згадує цей епізод у своїй поемі:

*... накидка розгорнулась,
запашна злива яскравих троянд
заливає підлогу, і що найбільше вражає
(о, славетні чудеса любові!)
це світіння поміж того квітування,
у чудотворних лініях
копії, подоби, образу
Цариці Небесної, що з неба злетів.*¹²

Культурологічна важливість переказу про перше явлення Пресвятої Діви на землях Америки ще й у тому, що вона постала перед неписьменним корінним мешканцем, який геть не володів еспанською, і звернулася до нього мовою науатль (ацтецькою).

Переймаючи естафету від Сігуенси-і-Гонгори, поема якого датується 1668 роком, Хуана Інес, торкається гваделупської теми в сонеті, присвяченому єзуїтові Франсіско де Кастро, що також писав про цей марійський образ, але тоді його поема не була опублікована. Поетка каже:

*Чудо, створене з квітів,
Божественна американська покровителька,
яка стає Трояндою Мексиканською,
з'явившись Трояндою Кастильською.*¹³

У такий спосіб кастильська троянда, яку принесли руки божественні, а підхоплена була пізніше в поезії з рук Гонгори, американізується остаточно у вік бароко, коли зароджується як така еспаноамериканська культура.

У цьому зв'язку курйозно, що, згідно з поширеним уявленням, небіж Моктесуми Куаухтемок, який успадкував трон і якого піддали тортурам конкістадори, нібито відповів на стогони й скарги свого так само катованого поряд соратника: «А хіба я тут на ложі з троянд?». Насправді, в цій героїчній фразі троянди не фігурували. В уста Куаухтемока вклав їх Еліхіо

¹² Цит. за: Torre Villar E. de la, Navarro de Anda R. (comp.). Testimonios históricos guadalupanos. México : Fondo de Cultura Económica, 1982. P. 352.

¹³ Cruz J. I. de la. Obra selecta. T. 1. Caracas : Biblioteca Ayacucho, 1994. P. 206.

І. Історико-літературний процес

Анкона, мексиканський письменник і політик ХІХ ст. в одному зі своїх романів. Парадоксально, але ця вигадка перебувала в межах мексиканської культурної матриці й національної літературної образності.

Гонгора ще за життя породив неабияку полеміку й критику в свій бік і мав численних літературних опонентів. А от його перший літературний апологет і захисник з'явився через багато років по смерті поета, хоча й у тому же ХVІІ столітті, але з'явився не в Іспанії, а знов таки на землях Америки, у віцекоролівстві Перу. Це був Хуан де Еспіноса Медрано (1629–1688), на прізвисько Ель-Лунарехо, тобто «Родимкуватий» – священик, ерудит і поліглот, письменник та викладач семінарії, метис із міста Куско, який публікував свої твори мовами еспанською та кечуа. Його перу належить розлогий твір під назвою «Апологія на користь дона Луїса де Гонгори, князя ліричних поетів Іспанії, проти Мануела де Фарії-і-Сози, португальського рицаря», виданий у 1662 р. у Лімі. Це була не просто апологія Гонгори проти його критика португальського походження (на той момент Португалія формально ще перебувала під еспанською короною), але, за словами перуанського історика літератури А. Тамайо Варгаса, захист його від самих «еспанців-сучасників», які «зовсім без симпатії дивилися на Гонгору», у той час, як його шанували «еспанці, закорінені в Перу й уже споріднені з місцевою культурою» – метисською й тому сутнісно бароковою. Еспіноса захищає у Гонгори все – його синтаксис, лексику, образність, теми. І погляньмо, як по-американському він це робить: «Зухвалістю було полонення славетним Кортесом імператора Моктесуми просто у його палаці, оточеному численними варварами, але це була похвальна відвага. Зухвалістю було завоювання Гонгорою нових висловів, вишуканих зворотів, незвичайних метафор; але обурливою зухвалістю було й те, що світ не захопився цими великими подвигами, бо незнана була йому така гігантська відвага».¹⁴

Еспіноса Медрано знаний був як блискучий проповідник, а його «Похвальна молитва Святій Росі, покровительці королівств Перу» була присвячена Ісабель Флорес де Оліві (1586–1617), перуанській мирянці-домініканці, канонізованій як Свята Роса Лімська – перший святий з Нового світу. Папа Климент Х

¹⁴ Espinosa Medrano J. de. Apologético. Caracas : Biblioteca Ayacucho, 1982. P. 68.

проголосив її «Всеобіймущою і головною покровительскою всіх і кожних провінцій, королівств, островів та регіонів суходолу усієї Америки та Філіпін».¹⁵ У тогочасній поезії її уславив також отець Хуан Бавтіста де Агілар, валенсійський трінітарій, у славоспіві «До Святої Роси Лімської», написавши: «У Росі Перу дала [світові справжню – **І. О.**] розу».¹⁶

Еспіноса Медрано у «Похвальній молитві Святій Росі» уславлює Ліму, ставлячи її вище за Рим (!): «Маючи таке покровительство, Ліма змагається з Римом, адже тут у нас є Роса, яку ми з гордістю можемо представити Найвищому Судді, і коли Рим дає таких двох апостолів, що є найвеличнішими стовпами Церкви, лише одну Росу дарує він Христу: *Qualem Rosam Christo mittet Roma!*¹⁷ А Ліма дасть йому Росу, як дорівнюватиме, змагатиметься та врівноважить ці дві найславетніші постаті християнства: одною лише Росою Перу славитиметься так само, як весь світ своїми апостолами».¹⁸ У початкових пасажах цієї проповіді Лунарехо, розгортаючи витончену барокову аргументацію, вдається, поряд з іншими авторитетами, і до римського класика Авсонія: «Читав я у Авсонія, що розіп'яли Любов: *Cupido cruci affixus* [Купідона прип'яли до хреста]».¹⁹ Маймо на увазі, що творчість Авсонія була одним із джерел творчої наснаги для поетів еспанського Золотого Віку.

Еспіноса Медрано, Гонгора, бароко, троянда несподівано відлуняє у перуанській літературі аж у середині ХХ ст., коли з'явиться один із небагатьох латиноамериканських поетів, який у ту добу проголошує себе гонгористом, згадує у віршах ім'я славетного кордовця і в розпалі ХХ століття робить троянду темою багатьох творів. Це був Мартін Адан – таке літературне ім'я прибрав собі Рафаель де ла Фуенте Бенавідес (1908–1984), лімський поет, одна з найбільших постатей перуанського авангарду, яка лише по смерті набула й широкого континентального відлуння. Проте, як ми вже знаємо, в перуанській літературі імена Гонгори й троянди були вкорінені віддавна.

¹⁵ Цит. за: Maura J. F. *Españolas de ultramar en la historia y en la literatura*. Valencia : Universitat de València, 2005. P. 235.

¹⁶ La Rosa: *Manejo de la poesía castellana ...* P. 426.

¹⁷ «Яку ж розу дарує Христу Рим!». Це слова Іоана Золотоустого з його тлумачень Послання Апостола Павла «До римлян».

¹⁸ Espinosa Medrano J. de. *Op. cit.* P. 205.

¹⁹ *Ibid.* P. 195.

I. Історико-літературний процес

Поет зумисно елітарний, напрочуд ерудований, автор дисертації «Про бароко в Перу» (захищена у 1938 р., видана у 1968 р.), Адан свідомо культивував прийоми барокової поезії. Гонгору шанував надзвичайно, проголошуючи “я – гонгорист”,²⁰ і навіть вводив у деякі вірші як персонажа. Перший вірш Адана, присвячений троянді, з’явився друком у січні 1931 р. Між 1938 та 1942 рр. публікуються «Сонети до троянди». Роль зіграла не лише літературна традиція, а й родинне оточення – мати й тітка поета носили ім’я Роса. Осмислюючи троянду, Адан приходять до печального усвідомлення того, що предмет – гірший за ідею, а реалізація ідеї цю ж ідею і вбиває: “Троянда вмире, улігши відчуттю”²¹; або:

*Трояндо, ти насправді – учителька
й пророчиця, яка перешкоджає сподіванням
на досконалу Троянду і не спроможна
навчитися в Троянди вабливої.*²²

У віршах «чистого поета» Мартіна Адана, написаних до 60-х років, здавалося, не був відчутний перуанський національний художній первень. Але опубліковані в те десятиріччя поеми «Розтиснута рука» (1964) та «Абсолютний камінь» (1966), написані тепер верлібром, відкрили іншу несподівану грань поета, досі уважаного за герметичного. Раптом розквітає в ньому суто перуанське єство, одною з фундаментальних рис якого в усій літературі країни, починаючи з 20-х років, стає ідентифікація людини й національної культури з каменем. У «Розтиснутій руці» стражденна свідомість поета у пошуках себе виливається у самоототожнення з Мачу-Пікчу, славетним містом-фортецею інків, а в «Абсолютному камені» навіть із самим каменем, що постає універсальною субстанцією, односутнісною з душею поета, проте й троянда – сталим, неодмінним образом у п’яти епізодах – сполучається з каменем, до якого звертається поет:

*І ти не спустишся до троянди,
Яка мені ніби невидима, чужа?*

...
*І не спустишся й будеш
Трояндою єдиною і кожною,*

²⁰ Цит. за: Vargas Durand L. Martín Adán. Lima : Editorial Brasa, 1995. P. 99.

²¹ Adán M. Obra poética. Lima : Instituto nacional de la cultura peruana, 1976. P. 37.

²² Ibid. P. 41.

*Яку я уявляю, коли торкаюсь,
І вона інша там, аж обертаючись на камінь?*

...
*І відкривається троянда там, внизу,
І камінь відкривається вгорі
І ти перебуваєш під моїм плачем.*

...
*Будь-яке слово, так, будь-яке слово
Створює річ.
Так, сади великі,
А в них лише одну троянду ...*

...
*Все – правда, бо ти є ти,
І Сам я, якась стопа, стопа сучасся,
Стопа суворого часу, вічна стопа,
Стопа на троянді ...*²³

Згаданий вище Х. Перес де Гузман-і-Гальйо написав у своїй антології, що поетичній троянді потрібність її символізму дали Схід, язичництво та християнство.²⁴ Очевидно, що тепер цей символізм став четверним, бо в Америці він набув ще й континентально-самобутнісної грані.

Список літератури:

- Іспанська поезія золотої доби (XVI–XVII ст.): Антологія / Уклад. і пер. з ісп. Г. Латника. К. : Вища школа, 2008.
- Крус Х. І. де ла. Поезії / З іспанської переклав Сергій Борщевський. Львів : Вид-во Анетти Антоненко, 2015.
- Adán M. La piedra absoluta. Lima: Librería-Editorial J. Mejía Baca, 1966.
- Adán M. Obra poética. Lima : Instituto nacional de la cultura peruana, 1976.
- Arroyo Hidalgo S. Una lectura al «Primero sueño» de Sor Juana Inés de la Cruz. México, 2001. URL: <http://voces-convida.com/linked/tesis%20susana.pdf>.
- Cruz J. I. de la. Obra selecta. T. 1. Caracas : Biblioteca Ayacucho, 1994.
- Espinosa Medrano J. de. Apologético. Caracas : Biblioteca Ayacucho, 1982.
- Góngora L. de. Poesías escogidas traducidas por Serhiy Borschevsky / Гонгора Л. де. Вибрані поезії в перекладі Сергія Борщевського. К. : ДП «ГДП», 2024.
- La Rosa: Manojó de la poesía castellana formado con las mejores producciones líricas consagradas a la Reina de las flores durante los siglos XVI, XVII, XVIII y XIX por los poetas de los dos mundos. T. 1 / ed. Pérez de Guzmán y Gallo J. Madrid : Imprenta y fundición de M. Tello, 1891.
- Maura J. F. Españolas de ultramar en la historia y en la literatura. Valencia : Universitat de València, 2005.

²³ Adán M. La piedra absoluta. Lima: Librería-Editorial J. Mejía Baca, 1966. P. 10, 16, 19.

²⁴ La Rosa: Manojó de la poesía castellana ... P. 83.

I. Історико-літературний процес

Rojas Garcidueñas J. Sor Juana Inés de la Cruz y Don Carlos Sigüenza y Góngora. *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas de Universidad Nacional Autónoma de México*. 1964. V. IX, № 33. P. 51–65.

Torre Villar E. de la, Navarro de Anda R. (comp.). Testimonios históricos guadalupanos. México : Fondo de Cultura Económica, 1982.

Vargas Durand L. Martín Adán. Lima : Editorial Brasa, 1995.

References:

Ispanska poeziia zolotoi doby (XVI–XVII st.): Antolohiia / Uklad. i per. z isp. H. Latnyka. K. : Vyshcha shkola, 2008.

Krus Kh. I. de la. Poezii / Z ispanskoi pereklav Serhii Borshchevskiy. Lviv : Vyd-vo Anetty Antonenko, 2015.

Adán M. La piedra absoluta. Lima: Librería-Editorial J. Mejía Baca, 1966.

Adán M. Obra poética. Lima : Instituto nacional de la cultura peruana, 1976.

Arroyo Hidalgo S. Una lectura al «Primero sueño» de Sor Juana Inés de la Cruz. México, 2001. URL: <http://voces-convida.com/linked/tesis%20susana.pdf>.

Cruz J. I. de la. Obra selecta. T. 1. Caracas : Biblioteca Ayacucho, 1994.

Espinosa Medrano J. de. Apologético. Caracas : Biblioteca Ayacucho, 1982.

Góngora L. de. Poesías escogidas traducidas por Serhiy Borshevsky / Góngora L. de. Vybrani poezii v pereklati Srihiya Borshevskoho. K. : DP «GDIP», 2024.

La Rosa: Manoj de la poesía castellana formado con las mejores producciones líricas consagradas á la Reina de las flores durante los siglos XVI, XVII, XVIII y XIX por los poetas de los dos mundos. T. 1 / ed. Pérez de Guzmán y Gallo J. Madrid : Imprenta y fundición de M. Tello, 1891.

Maura J. F. Españolas de ultramar en la historia y en la literatura. Valencia : Universitat de València, 2005.

Rojas Garcidueñas J. Sor Juana Inés de la Cruz y Don Carlos Sigüenza y Góngora. *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas de Universidad Nacional Autónoma de México*. 1964. V. IX, № 33. P. 51–65.

Torre Villar E. de la, Navarro de Anda R. (comp.). Testimonios históricos guadalupanos. México : Fondo de Cultura Económica, 1982.

Vargas Durand L. Martín Adán. Lima : Editorial Brasa, 1995.